

Наприклад, за свідченням матері Білецької (Головченко) Валентини Андріївни з голодними українцями ділилися хлібом мешканці єврейської землеробської колонії — Плющівки. Євреї також, розповідала свідок, віяли молоко і завжди ділилися «обратом», сиром (с. 127). Також зі свідчення Ганни Омелянівни Писарук ми довідуємося про єврейські родини, які допомагали українським (с. 165). Нарешті згадаємо й про символічний випадок урятування євреєм українки Олександри Пилипівни Яременко. Під час Другої світової війни вже ця українка, «пам'ятаючи про те добро, що нам робили євреї», врятувала від Голокосту двох єврейських дітей (с. 155).

Як бачимо, рецензована праця містить чимало раніше невідомих документів про благодійників доби Голодомору. І її, безперечно, мають використовувати дослідники, котрі опікуються цією проблематикою.

Оцінюючи позитивно сам факт видання книги, відзначимо, однак, що формат/жанр праці все-таки не може не викликати запитання стосовно коректності публікації саме витягів з спогадів. Очевидно, публікація таких видань може бути корисною, якщо йдеться саме про популярні видання. Однак маємо великий сумнів щодо доцільності виходу таких видань як наукових або навіть науково-популярних. В даному разі ми маємо справу з тим, що упорядники препарували, а отже й цензурували повноцінні джерела — спогади очевидців, інформаційний потенціал яких є, безперечно, значно ширшим. В поданій формі книга, якщо говорити про суто науковий бік справи, є, так би мовити, попередньо відібраним робочим матеріалом, котрий міг би стати добрим початком для підготовки наукової статті або наукової монографії з теми. Появи найближчим часом таких наукових праць ми авторам і побажаємо.

А. А. Погорелов

НОВА КНИГА НА АКТУАЛЬНУ ТЕМАТИКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

[Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 — червень 1941 рр. / Гриневич В. — Київ — Дніпропетровськ : Ліра, 2012. — 508 с.]

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні окремого загострення набирає тема «суспільно-політичних та морально-психологічних настроїв» населення та Збройних Сил СРСР напередодні та в роки Другої світової війни, дискусії з приводу якої розпочалися ще на початку 1990-х рр. Досі зазначена тематика є предметом різних політичних маніпуляцій та історіографічних дискусій, що не дають змоги остаточно позбутися багатьох руди-

ментів радянської епохи та об'єктивно оцінити громадську думку, зокрема її вплив на перебіг подій воєнного лихоліття.

Помітною подією для спеціалістів у царині Другої світової війни став вихід у світ солідної книги відомого історика з Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України В. А. Гриневича. Важливість дослідження полягає в тому, що автор порушив значний пласт проблем, які розкривають широкий спектр суспільно-політичних настроїв населення, спростовують тезу про всенародну підтримку внутрішньо- й зовнішньополітичного та економічного курсів комуністичної партії. І це видається закономірним, оскільки злочини сталінського режиму впродовж 20–30-х рр. ХХ ст. прямо вплинули на лояльність громадян України до нього на початку та впродовж Другої світової війни.

Переконливими видаються запропоновані концепція та структура дослідження. Перший розділ розкриває теоретичні засади методології, вітчизняну та зарубіжну історіографію, характеристику джерел, на яких базується дослідження. Автор зауважує, що офіційна громадська думка в тоталітарному суспільстві — поняття доволі відносне. Водночас, вона існувала в альтернативній формі та висловлювалася переважно у приватних розмовах. Оскільки легітимність влади значною мірою спирається на думку народу, дослідження суспільно-політичних настроїв має виняткове значення для розуміння відносин між владою і народом.

Дослідник справедливо зауважив, що історики радянського періоду постійно вибудовували міф про «морально-політичну єдність радянського суспільства», «небувалий рівень самопожертви», які не дають відповіді на причини кризових явищ 1941 р.: дезертирства, здавання в полон, лояльного ставлення до окупантів, колабораціонізму тощо. Тобто не враховувався гуманітарний фактор катастрофи. Не знайшлося місця в працях радянських науковців і для висвітлення відвертої довосенної співпраці між двома агресорами. Важливим твердженням автора є також те, що «історики фактично не досліджували пасивні й активні форми опору сталінській владі в різних регіонах СРСР» та інших «непривабливих сторінок».

Ґрунтовним є аналіз досліджень зарубіжних істориків, які вивчали рівень лояльності радянського суспільства до сталінської влади. Показано боротьбу між декількома науковими школами, які на основі доступних для них архівних матеріалів, зробили діаметрально протилежні висновки. Автор підкреслив, що «зосереджуючись на дослідженні механізму дії репресивного тоталітарного режиму, західні науковці — представники школи — певний час не звертали уваги на проблему опору суспільства владі».

В розділі, де аналізуються праці російських та вітчизняних дослідників, зазначено, що після розпаду СРСР на основі раніше невідомих документів,

науковці поступово звільнялися від ідеологічних штампів і стереотипів, нав'язуваних населенню впродовж десятиліть. Проте цей процес значно ускладнений політичною боротьбою, конфліктами побудови моделей історичної пам'яті.

Основою предметної сфери дослідження другого розділу монографії є реакція українського суспільства на зовнішньополітичний курс СРСР та передвоєнні «визвольні походи», що вивчаються на розлозі фактичному матеріалі. На наш погляд, такі кроки вчених є поступом на шляху до більшої об'єктивності під час наукового аналізу таких надзвичайно контраверсійних тем. Детально розглядається офіційна пропаганда, яка змальовувала майбутнє протистояння з капіталістичним світом «малою кров'ю і на чужій території», активно вибудовуючи образ агресивної Німеччини та її «жалюгідного» фюрера.

Дослідник звертає увагу на ура-патріотичну риторику, яка лунала з вуст художніх персонажів та створювала атмосферу прогулянки в майбутній війні, що в подальшому призведе до недооцінки ворога та величезних втрат. У цьому сенсі в монографії вдало наводяться спогади радянського авіаконструктора О. Яковлева, який зазначав: «Чимало командирів із гіркотою згадували про недобру “фантастику”, якою, на жаль, була просякнута наша довоєнна пропаганда, сіючи ілюзії про те, що війну, коли вона таки відбудеться, буде виграно швидко, малою кров'ю і на території противника» (с. 54). І справді, розгляд архівно-слідчих справ репресованих бійців та командирів Червоної армії, цивільних громадян, показує, що значна частина населення не довіряла офіційним заявам керівництва, з прикрістю констатувала, що переважає міць саме військ агресорів.

На думку історика, вивчення спецповідомлень НКВС під час розгортання конфлікту в Європі засвідчує коливання суспільних настроїв від патріотичних до відверто антирадянських. Чимало радикально налаштованих людей очікували на прихід німецьких військ та планували помститися за злочини більшовиків. Зокрема, обґрунтованою видається теза вченого про те, що «серед вагомої частини селянства спостерігався низький рівень лояльності до влади, а антиколгоспні настрої нерідко були пов'язані з очікуванням на війну. Розуміючи, що самотужки звільнитися від режиму неможливо, селяни сподівалися, що лише майбутня війна та поразка в ній СРСР, байдуже, від якого потенційного супротивника — Польщі, Німеччини, а, можливо, і Японії, — зможуть урятувати їх від знавіснілих “комуній”» (с. 49).

Автор наголошує і на «шоковому стані», в якому опинилися антинімецьки налаштовані громадяни після підписання серпневого німецько-радянського договору. Така зміна зовнішньополітичних орієнтирів дезорганізувала й обурила чималу кількість населення, військовослужбовців, «правовірних кому-

ністів», оскільки кремлівське керівництво взяло курс на «дружбу з Німеччиною». В цьому підрозділі наводяться деякі вислови окремих громадян, на зразок: «Політика партії та уряду стосовно німецько-радянських відносин несумісна з програмою партії... ЦК пішов на поступки Гітлеру, а це означає спілку з фашизмом» (с. 73).

Цікавим є те, що серед армійського командування також ширилися чутки про існування додаткових таємних мілітаристських домовленостей, висловлювалася недовіра щодо ширості заяв радянського керівництва.

Окремо автор підкреслює, що «відверто вороже ставлення селян до уряду загалом не було таємницею для радянського суспільства. Ось чому пакт із Німеччиною інколи тлумачився як доказ того, що влада побоювалася ненадійності тилу: «Ми спасували перед Гітлером тому, що хоча наша армія й міцна, проте тилу в нас немає: у разі війни тил буде проти радянської влади» (с. 76).

Для виправдання військової окупації «чужої території» 1939 р. радянська пропагандистська машина запрацювала на повну потужність. Проте поряд із організованими багатолюдними мітингами на «підтримку визвольних походів РСЧА» проти Польщі серед іншої категорії населення помітно зростали надії на розв'язування війни та перспективу знищення більшовицької влади. В. Гриневич вважає, що радянсько-польська війна стала не меншим потрясінням, аніж пакт про ненапад із нацистською Німеччиною, адже вона кардинально суперечила всім попереднім гаслам сталінської «політики миру» (с. 84).

Реакція людей на «Фінську авантюру» також була неоднозначною. Адекватні громадяни розуміли справжні наміри Країни Рад. На підставі аналізу та синтезу даних архівних джерел автор зазначає, що до пересічних людей альтернативна інформація про справжні події на фронті доходила від військово-службовців, котрі приїздили у відпустку додому, медперсоналу військових шпиталів, де лікувалися поранені червоноармійці, власників радіоприймачів, які таємно слухали закордонні передачі, родичів військовиків, що отримували листи з фронту тощо. Неприємним «відкриттям» стало усвідомлення того, що боєздатність Червоної армії, попри запевнення радянської пропаганди, насправді виявилася низькою. Про це свідчили і великі втрати, і повільні темпи наступу частин РСЧА на фінляндському фронті (с. 93–94). Отже, поразка в Зимовій війні засвідчила реальну «боєздатність Червоної армії», оприлюднивши низку проблем.

Вийти з полону багатьох стереотипів дають змогу матеріали, що висвітлюють боєздатність і моральний стан Червоної армії в довоєнний період. Наголошується на значному підвищенні обороноздатності армії під час «великого терору 1937–1938 рр.», поширення практики доносів, істерії шпигуноманії, боротьби проти «класово-ворожих елементів», загальної деморалізації серед

військовослужбовців. Це, в свою чергу, впливало на ініціативність комскладу, дії якого могли розцінити як політично ненадійні. Давався взнаки брак досвіду, спливали на поверхню недоліки в бойовій підготовці, нескординованість дій, паніка, які проявлялися під час «визвольних походів» у Західну Україну та Західну Білорусію.

На розлоному матеріалі проілюстровано серйозні прорахунки в керівництві та підготовці Червоної армії під час окупації Польщі 1939 р. Автор показав нескординовану організаційну штабну роботу, що призводила до порушень зв'язку у військових підрозділах і не забезпечувала належного управління. В результаті неналежної взаємодії між різними родами військ, зокрема повітряних і наземних сил, авіація часто обстрілювала власну піхоту, на що та, своєю чергою, теж відповідала вогнем.

Дослідник зробив суттєвий акцент на висвітленні взаємодії між радянськими військами і вермахтом під час окупації Польщі, що відбувалися в «дружній обстановці» так званого «визволення». Цей факт іще раз підкреслює тезу багатьох дослідників, що війна для українського народу почалася не в червні 1941 р., а значно раніше, а дві зазначені армії виступали як союзники та окупанти під час загарбання запланованих територій, масштабного пограбування майна та ресурсів незалежної держави. Такі матеріали спростовують тезу радянських і деяких сучасних істориків, що всіляко виправдовували чи виправдовують досі співпрацю з нацистами якимось тактичними міркуваннями. На думку автора, «спектр взаємодії між Червоною армією і вермахтом був доволі широким. Радянсько-німецьке співробітництво проявлялося в участі в деяких спільних військових операціях проти поляків, обміні полоненими, проведенні заходів з облаштування спільного кордону, з'ясуванні причин і залагодженні інцидентів, що інколи траплялися тощо» (с. 146).

Оремо заслуговує на увагу розкриття в праці В. Гриневича злочинів Червоної армії та радянських каральних органів проти польських громадян і військовослужбовців, численних самосудів над «класовими ворогами» чи військовополоненими. Автор спростовує міф, що утвердився в радянській та сучасній російській історіографії, про такий собі «золотий вересень», наголошує, що для низки соціальних та етнічних верств населення Східної Польщі радянський наступ перетворився на справжній кривавий кошмар, особливо для поляків (с. 146). Такі дії загострили українсько-польський конфлікт, бо у відповідь польські частини, що відступали, вчиняли погроми не польсько-го населення території.

Вчений досить виразно розкрив радянські пропагандистські прийоми з використанням україномовних політагітаторів та командирів, залучення яких мало неодмінно позитивно вплинути на українське населення захоплених територій.

Незважаючи на строкатість оцінок, які американські та російські дослідники дають ефективності бойових дій у Фінляндії, В. Гриневич вважає, «що питання про бойову ефективність РСЧА в роки Зимової війни залишається дискусійним. Радянсько-фінляндська не стала “парадним маршем” для Червоної армії на кшталт Польського походу. Фінляндія — країна, яка за кількістю населення була меншою, ніж Ленінградська область, спромоглася виставити проти величезної армії вторгнення (до 800 тис.) лише 200 тис. бійців... Планованого в Москві бліцкригу не сталося» (с. 158).

Автор переконливо доводить, що всі проблеми під час радянсько-польської війни повторилися знову, проте вже в більших масштабах і з тяжчими наслідками в період Фінської кампанії, що негативно позначилось на морально-політичних настроях бійців та командирів. Значну кількість військовослужбовців «армії-визволительки» обурював брак обмундирування, нормальних харчів, зброї тощо.

«Непідготовленість радянських військ до ведення бойових дій у складних кліматичних і природних умовах та специфіки подолання фортифікаційно-інженерних споруд, помножені на слабкий вишкіл комскладу й прорахунки вищого командування Червоної армії» — ось фактори, котрі, на думку дослідника, призводили до значних людських втрат (с. 159).

Висвітлюючи румунську кампанію, історик наводить цікаві дані, які засвідчують, що під час роз'яснення населенню «справедливого характеру» майбутньої війни з Румунією, радянське військово-політичне керівництво враховувало повідомлення особливих відділів про те, що частина військовослужбовців не розуміє сенсу «закордонних кампаній» СРСР як на Далекому Сході, так і в Польщі, а особливо — у Фінляндії. Звіти органів держбезпеки рясніли даними, що в армії все частіше лунали критичні оцінки зовнішньої політики Кремля, висловлювалися сумніви в доцільності та справедливості ведення воєнних дій (с. 169). Зазначено, що, як і в попередніх кампаніях, аналіз ефективності Червоної армії під час Румунського походу був невтішним.

У монографії дається характеристика міжнародних відносин у РСЧА, чималої кількості конфліктів, що виникали на національному та мовному підґрунті, викликані великодержавним шовінізмом та політикою зросійщення, яку радянське політичне керівництво обрало, аби зміцнити саму армію та країну в цілому.

Зазначено, що в 1938–1941 рр. політоргани та НКВС постійно фіксували негаразди у військових частинах на національному ґрунті: прояви ворожнечі, образи й знущання з «нацменів», їхньої мови, одягу, особливостей культури, що проявлялося з боку як командирів, так і рядових бійців-слов'ян. Окремо дослідник підкреслює, що «десятки тисяч людей — вихідців із національних республік, які опинилися далеко від своєї Батьківщини, у незвичному культурному середовищі, нерідко перебували у пригніченому морально-

психологічному стані... На узбеків та представників інших мусульманських народів украї негативно впливало те, що їх годували їжею, яку вони не вживали відповідно до своїх релігійних і національних традицій — оселедцями, свининою. На національних бійцях позначалися зміна клімату та холод у казармі... Крім побутових умов давалася ознака національно-культурної ізоляції, адже у частинах за місцем проходження служби не було ані республіканської преси, ані літератури рідною мовою — лише російська» (с. 189). Зазначені факти дають змогу частково зрозуміти, чому чимала частина представників ісламських народів активно створювала підрозділи, що воювали на боці гітлерівських військ проти СРСР. Адже відомо, що німці проводили більш лояльну релігійну політику, ніж «совєти», стосовно мусульман.

Детальніше суспільно-політичні настрої населення Західної України під час її інкорпорації 1939 р. проаналізовано в четвертому розділі дослідження. Показано різне ставлення сільського й міського населення до «совєтів», що викликано наявністю більшості поляків, євреїв чи українців у тому чи іншому регіоні.

Об'єктивно видається думка, що ейфорію «золотого вересня» дещо зіпсували сам зовнішній вигляд та загальна культура «визволителів». Наприклад, автор наводить факти, що «для національно свідомих українців, бодай і комуністів, перша зустріч із радянцями подеколи ставала справжнім холодним душем. Зокрема, член ОУН Іван Гриньків із села Острина (на Станіславщині) згадував, як раділи його односельці та брат-комуніст, що повернувся з Канади на Батьківщину. Вони пішли на широкий шлях і зробили велику соснову браму, прикрасили її квітами, а на самий вершечок виставили український прапор, обабіч якого були червоні стяги. «Стоять і виглядають, — згадував І. Гриньків. — Дочекалися. Їдуть на бідних колгоспних конях “визволителі”. Перша лава була й справді з українців. Підступає до мене один із них і тихо мені у вухо: “Не ми вас, а ви нас мусіли б визволити”... І зник хутко. А у другій лаві — московські офіцери. Доїжджає москаль до брами, витягує шаблю і — раз, удруге! — і нема жовто-синього прапора на брамі. У наших людей обличчя побіліли» (с. 209). Незважаючи на це, В. Гриневич зазначає, що різниця відмінності між Заходом і Сходом проявиться трохи згодом. Та й самі червоноармійці, дивлячись на небачений досі рівень життя, дивувалися, що вони йдуть визволити «пригноблених капіталізмом» співвітчизників.

Досить характерно показано дії «місіонерів» з узаконення нової окупаційної влади за допомогою розгалуженого апарату НКВС, політорганів армії та вірних кадрів зі «сходу» в «підкутих чоботях». Поряд із просуванням «армії-визволительки» спеціальні загони захоплювали банки, друкарні, архіви та інші державні установи, заарештовували членів польського уряду, керівників держави чи представників опозиційних рухів, входили до складу тимчасових

органів влади на окупованих територіях. Численні злочини під час першої спроби радянізувати західноукраїнський регіон, силове насадження комуністичної ідеології є ключем до розуміння масового опору населення більшовицько-московським окупантам у воєнний та повоєнний періоди. Окремо автор розкриває наступ радянської влади на права євреїв.

Цілком природно, що в дослідженні містяться окремі матеріали, що висвітлюють негативне ставлення населення до соціально-економічних перетворень радянської влади. Автор підкреслює, що на фоні галасливої пропаганди, рівень життя громадян у 30–40-х рр. стрімко падав, росли ціни, наростало невдоволення, а економічні проблеми промислового та аграрного сектору вирішувалися за допомогою примусу, репресій, жорсткого трудового законодавства. Ситуацію нагнітали й «добровільні позички» населення, які керівництво обіцяло повернути в недалекому майбутньому. В роботі висвітлено й обурливу реакцію людей на введення платної освіти у школах, ВНЗ, недоступність якої перекрила чи не єдиний шанс втекти від кріпацької праці на селі. Важливим фактором, який вплинув на лояльність значної кількості військовослужбовців (вихідців з села, а таких була більшість) до більшовицького режиму напередодні війни, став Голодомор, який влада влаштувала в 1932–1933 рр. і жах від якого зберігся в людей на генетичному рівні.

До заслуг В. Гриневича можна віднести його авторську інтерпретацію формування моделі радянського патріотизму силами тоталітарної влади та реалізації національної політики, побудованої на великодержавній теорії «старшого брата», на нівеляції національних ухилів в історичній освіті тощо. Значне місце серед ідеологічних маніпуляцій в СРСР 30-х рр. відводилося розбудові любові до спільної радянської Батьківщини, більшовицької партії та «великого вождя», творцями яких виступали представники партійної та творчої еліти. Поряд з цим дослідник проаналізував процеси, що відбувалися за межами соціалістичного табору в середовищі української політичної еміграції, яка більшовицьким інноваціям протиставляла збереження та популяризацію національної ідеї і традицій за кордоном. Частина політичних діячів поклала певні надії на німецьку владу та спільну боротьбу проти «Москвії».

В підсумку варто зазначити, що започатковано надзвичайно цікаве комплексне дослідження, яке, безперечно, викличе інтерес широкого кола вітчизняних і зарубіжних спеціалістів та дискусії навколо нього. В основі винесеної на обговорення наукової громадськості комплексної праці В. Гриневича перебуває суворо документальне дослідження суспільно-політичних настроїв населення України в 1939–1941 рр. Сподіваємося, що автор і далі досліджуватиме складні процеси під час німецько-радянської війни через призму суспільно-політичних настроїв та морально-психологічного стану, привідкривши ще невідомі сторінки української історії періоду воєнного лихоліття.